

معرفی عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی - اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس

رضا شاملو^۱

چکیده

امروزه کشورهای دنیا تلاش می‌کنند با بهره‌گیری از عوامل ژئوپلیتیکی نسبت به اتخاذ راهبردهای مناسب در راستای منافع ملی خود اقدام نمایند. منطقه خلیج فارس و کشورهای پیرامونی آن یکی از مناطق راهبردی دنیا است که به دلیل ارزش‌های ارتباطی، ژئوآکونومیک، ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. هدف این مقاله، شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی- اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس است. نوع تحقیق توسعه‌ای و روش تحقیق توصیفی- تحلیلی و موردی زمینه‌ای است. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی است و با بهره‌گیری از اسناد و مصاحبه با خبرگان عوامل شناسایی و نسبت به تعیین نقش آن‌ها در قالب بسترهای فرصت‌آفرین، تهدیدزا، قوت و ضعف اقدام گردید. در تحلیل کیفی از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. در بخش کمی نیز پرسش‌نامه‌های مربوطه طراحی گردیده و بین جامعه آماری ۴۰ نفری به صورت تمام شمار توزیع و با روش‌های تجزیه و تحلیل آمار توصیفی و استنباطی و نرم‌افزار SPSS به جمع‌بندی و ارزیابی سؤال‌های تحقیق پرداخته شده است. در نهایت ۱۷ عامل استخراج و معرفی گردید که «مسلمان بودن و پیروی اکثریت مردم منطقه از اسلام و وجود اماکن مقدس مسلمانان در مکه و مدینه» و «رویکرد منفی کشورها به ایران زمینه و بسترساز پدیده‌هایی چون ایران هراسی و شیعه هراسی در منطقه» و «وجود مذهب شیعه به عنوان عوامل پایدار انسجام بخش و وحدت‌آفرین در میان ملت ایران و از عناصر بسیار مهم در بازپیدایی هویت ایرانی» به عنوان مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس رتبه‌بندی گردیدند.

کلیدواژه‌ها: عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی اجتماعی، راهبرد دفاعی، خلیج فارس

DOR: 20.1001.1.20086121.1402.22.100.6.8

۱. دکترای مدیریت راهبردی نظامی، استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه پدافند هوایی خاتم‌الانبیاء (ص)، تهران، ایران
rezashamloo1355@gmail.com

مقدمه

امروزه کشورهای دنیا در روابط خارجی خود با توجه به منافع ملی و ارزیابی‌هایی که از قدرت‌های پیرامونی و یا رقیب خود دارند، تلاش می‌کنند با بهره‌گیری از عوامل ژئوپلیتیکی و سایر عوامل مؤثر بر قدرت ملی نسبت به اتخاذ سیاست‌های مناسب در راستای راهبرد دفاع ملی خود اقدام نمایند. در واقع درک صحیح از نقش عوامل ژئوپلیتیکی می‌تواند تأثیر به‌سزایی در شکل‌گیری راهبرد دفاعی یک کشور بگذارد. با توجه به اینکه بخش اعظم منابع، ابزار و مؤلفه‌های قدرت ملی یک کشور، عوامل ژئوپلیتیکی هستند، طراحی راهبرد دفاعی مطلوب برای هر کشور، بدون توجه به عوامل ژئوپلیتیکی امکان‌پذیر نخواهد بود (رشید، ۱۳۸۹: ۱۷). عوامل و بسترهای مناسب فرهنگی - اجتماعی ژئوپلیتیک مانند هویت ملی و سابقه تاریخی ملت، انسجام فرهنگی - اجتماعی ملت، اقلیت‌های قومی - مذهبی (متجانس و نامتجانس) و... می‌تواند موجب به وجود آمدن ارزش‌های مشترک و همگرایی و ایجاد مناسبات حسنه و توسعه همکاری‌های همسایگان و منطقه‌ای گردیده و کشورها می‌توانند با بسترسازی و مدیریت مناسب و به‌موقع و به‌کارگیری این مؤلفه، فرصت‌های بسیار خوبی را برای خود در آن منطقه مهیا نمایند و عدم بهره‌مندی از این ظرفیت‌ها نیز می‌تواند باعث واگرایی در سیستم روابط و مناسبات کشورها گردد.

روابط جمهوری اسلامی ایران و کشورهای حوزه خلیج فارس، از پیچیدگی خاصی برخوردار است. این روابط، تحت الشعاع عوامل منطقه‌ای و مسائل مختلفی از جمله عراق، لبنان، عادی سازی روابط رژیم صهیونیستی با کشورهای منطقه به‌ویژه امارات، اوپک و سیاست‌های نفتی، برنامه هسته‌ای ایران و مسائل برجام و خریدهای تسلیحاتی کشورهای منطقه و... قرار گرفته و شرایط واگرایی و بروز تنش‌هایی بر روابط آن‌ها را فراهم آورده است. از منظر جمهوری اسلامی ایران، خلیج فارس به‌عنوان یک عامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی از اهمیت زیادی برخوردار بوده و جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با استفاده از ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی فرهنگی - اجتماعی خلیج فارس، وزن، جایگاه و منزلت ژئوپلیتیکی خود در منطقه و جهان را نیز ارتقاء دهد. از طرفی تدوین راهبرد مناسب نیز مستلزم شناخت دقیق عوامل ژئوپلیتیکی این حوزه به‌ویژه عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی و توجه به نقش و تأثیر آن در راهبرد مزبور و روابط با همسایگان و یا سایر بازیگران در نظام بین‌الملل است. با توجه به این که عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی

میان جمهوری اسلامی ایران و کشورهای جنوب خلیج فارس نقش اساسی و تعیین کننده در راهبردهای دفاعی ایران در حوزه خلیج فارس دارد، بنابراین نگرانی و دغدغه‌ای که وجود دارد این است که عدم توجه به عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی در حوزه خلیج فارس که به عنوان یک محیط راهبردی مهم برای کشور ایران در ابعاد مختلف از جمله عوامل ژئوپلیتیکی و مسائل دفاعی محسوب می گردد، نایستی مورد کم توجهی قرار گیرد؛ زیرا غفلت از این مهم در سطح کلان و راهبردی کشور را با مشکلاتی مواجه ساخته و موجب افزایش تنش در روابط جمهوری اسلامی ایران با همسایگان جنوبی کشور و افزایش تهدیدات علیه منافع ملی کشورمان در این حوزه می شود و موجب می گردد تا با از دست رفتن بسیاری از فرصت ها و افزایش تهدیدات، قدرت های فرا منطقه ای و ایالات متحده آمریکا ضمن حضور بیشتر در منطقه، فرصت مانور و تحرک در خلیج فارس و همسایگان جنوبی ایران را پیدا کنند و این امر مشکلات و هزینه های زیادی را به جمهوری اسلامی ایران تحمیل خواهد نمود. این موضوع مسئله ای از عدم وجود یک کار علمی در راستای بررسی عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس به صورت مدون ایجاد نموده است که مبنای انجام این تحقیق است. مقاله حاضر با هدف شناسایی عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس اجرا شده است. اهداف فرعی این تحقیق، شناخت مهم ترین بسترهای فرصت آفرین و تهدید زا و همچنین شناخت مهم ترین عوامل ضعف و قوت ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس است. این تحقیق به این جهت از اهمیت برخوردار است که عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی و همچنین فرصت ها، تهدیدها، قوت ها و ضعف هایی که مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی خلیج فارس و مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران هستند، مورد شناسایی قرار می گیرند. عدم انجام آن موجب می شود شناخت صحیحی از عوامل تأثیرگذار ژئوپلیتیکی فرهنگی - اجتماعی بر انتخاب راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در این حوزه نداشته و موجب ائتلاف منابع محدود، بازده نزولی و تحمل خسارت ها و صدمات به ایران در حوزه ها دفاعی و سیاسی و اقتصادی و فرهنگی در منطقه خواهد گردید.

مبانی نظری

مفهوم ژئوپلیتیک

ژئوپلیتیک^۱ مرکب از دو واژه «ژئو» به معنای زمین و «پلیتیک» به معنای سیاست است. کوهن معتقد است ژئوپلیتیک مطالعه کاربردی روابط جغرافیایی میان فضا و سیاست است (کوهن^۲، ۱۹۸۷: ۱۷). ژئوپلیتیک به تعبیر تیلور^۳ یعنی: «مطالعه توزیع جغرافیایی قدرت بین کشورهای جهان، به ویژه رقابت بین قدرت‌های بزرگ و اصلی». ژئوپلیتیک علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر است (حافظ‌نیا، ۱۳۹۰: ۳۷-۲۷).

عوامل ژئوپلیتیک

عزتی عوامل ژئوپلیتیک را به دودسته؛ «عوامل ثابت» و «عوامل متغیر» تقسیم‌بندی می‌کند. وی عوامل ثابت را شامل؛ موقعیت جغرافیایی، فضا و تقسیمات آن، وضع توپوگرافی و شکل کشور و عوامل متغیر را شامل جمعیت، منابع طبیعی و نهادهای سیاسی مطرح می‌نماید (عزتی، ۱۳۸۰: ۷۵).

بسترهای فرصت آفرین ژئوپلیتیک

ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده؛ به طوری که استفاده صحیح و به موقع از آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی در قبال آن کشور می‌شود. (بیک بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۷)

بسترهای تهدید زای ژئوپلیتیک

ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و ماهیتاً می‌تواند موجب کندی یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی در قبال آن کشور می‌شود (همان، ۱۳۹۵: ۲۷).

1. Geopolitic

2. Chohen

3. Taylor

قوت ژئوپلیتیک

ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیای یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و به کارگیری درست آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی کشور می‌شود (همان، ۱۳۹۵: ۲۷).

ضعف ژئوپلیتیک

ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیای یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و باعث کندی یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی کشور می‌شود (بیک بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۷).

عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی اجتماعی

الف) هویت ملی و سابقه تاریخی ملت

هنگامی که حس تعلق به سرزمینی سیاسی ارضاء شود، نیاز انسانی به داشتن «هویت» خودنمایی می‌کند. واژه هویت، به معنی «چه کسی بودن» است و نیاز داشتن به آن است که حس شناساندن خود به یک سلسله عناصر فرهنگی و تاریخی را در فرد یا گروه انسانی (ملت) تحریک می‌کند (مجتهدزاده، ۱۳۷۹: ۴۶). از میان عواملی که در ایجاد هویت ملی و اندیشه سیاسی منحصر به فرد دولت‌ها نقش دارد، می‌توان به قدمت تاریخی و تداوم سرزمین به صورت یک واحد سیاسی، ویژگی زبانی - فرهنگی، مرور زمان، شخصیت‌ها (پادشاهان، رهبران خردمند و قهرمانان ملی) و تهدیدهای خارجی اشاره کرد (میرحیدر، ۱۳۷۵: ۹۵).

ب) انسجام فرهنگی - اجتماعی ملت

نهادهای اجتماعی بر پایه رژیم سیاسی، سازمان اقتصادی، عادات، تاریخ و اعتقادات یک ملت پایه گذاری می‌شوند و از آنجا که در بسترهای جغرافیایی متنوعی به وجود می‌آیند با یکدیگر تفاوت دارند. هر چه عوامل همبستگی نهادهای اجتماعی در جامعه‌ای بیشتر باشد، آن جامعه کمتر مورد اعمال نفوذ سوء استفاده مادی و معنوی سیاست‌های خارجی قرار خواهد گرفت و برعکس چنانچه زمینه ملی برای شکوفایی اذهان مردم فراهم نشود، آن جامعه هدف دائمی سیاست‌های خارجی خواهند بود. (عزتی، ۱۳۸۲: ۱۰۵).

ج) اقلیت‌های قومی - مذهبی (متجانس و نامتجانس)

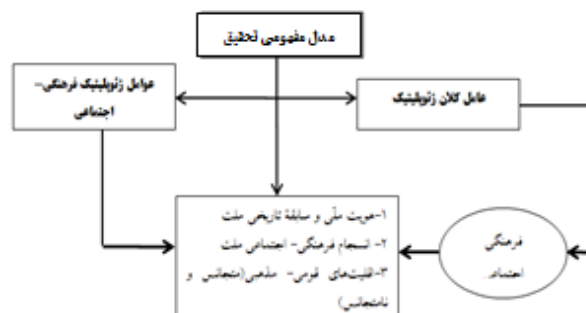
تعداد بسیار زیادی از کشورها با مسئله ناهمگونی جمعیت، به علت داشتن گروه‌هایی که از نظر زبانی، مذهبی و یا سیاسی با یکدیگر متفاوت‌اند، روبرو هستند. کشورهای لبنان، عراق در غرب آسیا و اسپانیا در اروپا نمونه‌هایی از این قبیل کشورها هستند. (میرحیدر، ۱۳۷۵: ۱۳۶-۱۳۲).

راهبردهای جمهوری اسلامی ایران در منطقه (راهبردهای سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی)

- برخی از راهبردهای جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس عبارت‌اند از:
- ۱: تقویت سیاست تنش‌زدایی بر محور اشتراکات سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و غیره.
 - ۲: حل و فصل چالش‌ها و تنش‌های منطقه بدون حضور کشورهای خارجی
 - ۳: کنترل و کاهش رقابت تسلیحاتی میان کشورهای منطقه در راستای حفظ موازنه قوا
 - ۴: افزایش تعامل با بازیگران هم‌سو به قصد تأمین نیازهای حیاتی کشور
 - ۵: استفاده درست و به‌هنگام از مزیت‌های ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی منطقه
 - ۶: انعقاد پیمان‌های سیاسی، اقتصادی و دفاعی و نظامی مشترک دو یا چندجانبه
 - ۷: اعتمادسازی و ثبات‌سازی راهبردی در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی
 - ۸: توسعه وابستگی متقابل اقتصادی با کشورهای منطقه (خواجه و صفوی، ۱۴۰۰: ۱۷۸)

مدل مفهومی

فضل‌الله نوذری در رساله دکتری خود با عنوان «تعیین عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و تأثیر آن بر تدوین راهبردهای دفاعی-امنیتی جمهوری اسلامی ایران» به عوامل فرهنگی ژئوپلیتیکی مانند هویت ملی و سابقه تاریخی ملت، انسجام فرهنگی-اجتماعی ملت و اقلیت‌های قومی-مذهبی (متجانس و نامتجانس)؛ اشاره دارد که مبنای این تحقیق است؛

شکل شماره ۱. مدل مفهومی تحقیق

محیط‌شناسی موضوع مورد تحقیق

عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی جمهوری اسلامی ایران به‌طور خلاصه به شرح جدول

زیر است:

جدول شماره ۱. عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی جمهوری اسلامی ایران

<p>ایران دارای یکی از کهن‌ترین فرهنگ‌های جهان است که سابقه تاریخی آن به پیش از بنیان‌گذاری دولت هخامنشی در قرن ۶ قبل از میلاد می‌رسد؛ لذا از حیث تأسیس دولت سرزمینی و برخورداری از حکومت مقتدر در جهان پیشتاز بوده است. این در حالی است که اغلب کشورهای غرب آسیا (خاورمیانه) در قرن بیستم پا به عرصه تاریخ نهاده‌اند و استقرار هویت ملی جدید و محدود آن‌ها به‌راحتی صورت نمی‌گیرد (عزتی و یزدان‌پناه، ۱۳۸۶: ۶۵-۶۴). با ظهور اسلام و نفوذ آن در سرزمین ایران در اواسط قرن هفتم میلادی، در کنار استقبال مردم از دین اسلام، جنبش‌های ایران‌گرایانه برای حفظ فرهنگ ایرانی و زندگی مستقل سیاسی کشور در همه جنبه‌های زندگی اجتماعی مردم این سرزمین نمایان گردید. همچنین رشد مذهب تشیع و شیعه‌گرایی میان توده‌های مردم این سرزمین، یکی دیگر از عناصر بسیار مهم در باز‌پیدایی هویت ایرانی و کشور ایران بود. (مجتهدزاده، ۱۳۷۹: ۱۳۹).</p>	<p>هویت ملی و سابقه تاریخی ملت</p>
<p>علاوه بر شاخص‌های جغرافیایی و پیشینه تاریخی، دین و مذهب از عوامل پایدار انسجام بخش و وحدت‌آفرین در ایجاد و احیای آرمان سیاسی در میان ملت ایران به‌حساب می‌آید (رشید، ۱۳۸۶: ۸۷). دین اسلام وجه مشترک بیش از ۹۸٪ درصد جمعیت ایران است (سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۸۵).</p>	<p>انسجام فرهنگی - اجتماعی ملت</p>
<p>میان تجانس کالبدی و توپوگرافیک فضا در بخش مرکزی ایران با تجانس انسانی آن ارتباط وجود دارد. مردم این بخش از حیث ویژگی‌ها و خصلت‌های قومی، زبانی، فرهنگی، مذهبی و فضایی منسجم و همسان‌اند و در پیکره ملت بدنه اصلی و عمده به‌شمار می‌روند. به لحاظ مذهبی نیز با وجود اکثریت شیعی (بیش از ۹۰ درصد) و اسلام (بیش از ۹۸ درصد)، دین و مذهب مهم‌ترین عامل انسجام و پیوند و منشأ هویت برای ملت ایران تلقی می‌شود. در ایران باینکه از لحاظ قومی، تنوع و گوناگونی فراوانی وجود دارد، ولی در هم تنیدگی آن‌ها بسیار زیاد است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱: ۲۰-۲۷).</p>	<p>اقلیت‌های قومی - مذهبی (متجانس و نامتجانس)</p>

عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی - اجتماعی کشورهای جنوب خلیج فارس به به طور خلاصه به شرح

جدول شماره ۲ است:

جدول ۲. عوامل ژئوپلیتیکی فرهنگی - اجتماعی کشورهای جنوب خلیج فارس

<p>عربستان قبل از ظهور اسلام از رونق تجاری و پس از آن از جنبه‌های بالای معنوی و سیاسی برخوردار گردید. از آن تاریخ تا چندین قرن در زمره امپراتوری اسلام و بعد در دوران به قدرت رسیدن عثمانی‌ها، قسمت‌هایی از آن به خصوص نواحی شرقی جزء قلمرو حکومت عثمانی قرار گرفت با شکست عثمانی‌ها در جنگ جهانی اول و تسلط «عبدالعزیز ابن سعود» بر سراسر خاک عربستان (به کمک فرقه وهابی در قرن هجدهم میلادی)، کشور عربستان سعودی به‌عنوان یک کشور در سال ۱۹۳۲ میلادی استقلال خود را اعلام کرد. (متقی، ۱۳۹۴: ۱۵۱). بنیان منطقه امارات عربی متحده از عصر برنز آغاز شده است. در عصر کلاسیک، ایران باستان و یونان بر این منطقه تسلط داشته‌اند. در سال ۱۵۴۸ م پرتغالی‌ها به‌عنوان اولین کشور خارجی وارد منطقه خلیج فارس شدند تا روابط تجاری اعراب و اروپا را کنترل کنند. در اوایل دسامبر ۱۹۷۱ میلادی بریتانیا تمام قراردادهای موجود را لغو کرد. پس از آن ابوظبی، شارجه، ام‌القوین، عجمان، فجیره پیوند دوستی برقرار کردند. در سال ۱۹۷۲ م رأس‌الخیمه به این جمع اضافه شد و امارات عربی متحده کنونی شکل گرفت. از شبه‌جزیره قطر تا شبه‌جزیره مسندم واقع در تنگه هرمز به ترتیب شش امارت ابوظبی، دوبی، شارجه، عجمان، ام‌القوین و رأس‌الخیمه واقع شده‌اند. (نوذری، ۱۳۹۱: ۲۱۸-۲۱۷). در سال ۱۹۰۴ میلادی سلطان‌نشین مسقط و عمان تحت‌الحمایه بریتانیا شد و در سال ۱۹۷۰ میلادی سلطان قابوس پادشاه کنونی عمان طی کودتایی روی کارآمد. پیوندهای مردم ایران و عمان در طول تاریخ، گونه‌ای از درهم‌آمیختگی فرهنگی و مشترکات در آداب و سنن پدید آورده و به عصر پایداری در روابط دو سرزمین تبدیل شد (نوذری، ۱۳۹۱: ۲۱۱). کشور قطر برای قرن‌ها در گستره حکومت عباسی و سپس عثمانی قرار داشت. اعراب نخستین ساکنان شناخته‌شده قطر هستند. قطر بر اساس پیمانی در سوم سپتامبر سال ۱۹۷۳ میلادی از انگلستان جدا شد. قطر، آرام‌ترین امارت در منطقه خلیج فارس است و عوامل تحریک‌آمیز در این سرزمین کمتر وجود داشته و قطر در سال ۱۹۷۱ میلادی مستقل و به عضویت سازمان ملل درآمد (شریفی، ۱۳۸۹: ۱۷). بحرین در عصر بنی‌امیه مرکز برخوردهای سیاسی در خلیج فارس بوده است. در سال ۱۹۷۰ م، پس از ۱۵۰ سال ایران و انگلیس توافق کردند که برای اداره این سرزمین به آرای عمومی مراجعه کنند و بدین ترتیب سرزمین بحرین در شرایط نوین سیاسی و حقوقی به‌عنوان یک دولت مستقل به دیگر اعضای جامعه بین‌المللی پیوست (قنبری جهرمی، ۱۳۹۴: ۲۵۰). مسئله مهم و تأثیرگذار دیگر در خصوص نوع رویکرد ایران در قبال تحولات بحرین، پیوند مذهبی جمهوری اسلامی ایران با شیعیان بحرین است که بیشترین همگرایی را در میان مناطق مختلف ژئوپلیتیکی با جمهوری اسلامی ایران دارد (اسدی و زارع، ۱۳۹۰: ۱۸۸).</p>	<p>هویت ملی و سابقه تاریخی ملت</p>
---	--

جدول ۲. عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی کشورهای جنوب خلیج فارس

<p>جامعه عربستان بر پایه روابط قبیله‌ای استوار است و همچنین سایر کشورهای شبه‌جزیره وجود تعصب و علقه نیرومند قبیله‌ای به‌عنوان مذهب، شکل‌دهنده کلی فرهنگ جامعه هستند. (کمالی، ۱۳۹۴: ۱۲۶). دولت امارات متحده عربی، سیاست داخلی خود را بر مبنای یکپارچگی فدراسیون امارات و جلوگیری از اشاعه اسلام راستین پی‌ریزی نموده است. در سال‌های اخیر حاکمان امارات اقدامات وسیعی را در جهت بهبود وضع اجتماعی و عمران و آبادانی کشور به عمل آورده‌اند و در مقایسه با سایر کشورهای عرب منطقه، پیشرفت نسبتاً زیادی داشته‌اند و این تلاش‌ها تا حد عمده‌ای به ادامه حکومت این کشور کمک نموده است (نوذری، ۱۳۹۱: ۲۱۸-۲۱۷). بافت اجتماعی عمان، به دو بخش مجزا تقسیم می‌شود، به‌گونه‌ای که می‌توان گفت کشور عمان، از دو زیر فرهنگ کلی تشکیل یافته که ویژگی‌های فرهنگی متفاوتی دارند:</p> <p>(۱) ساکنان ظفار (که ایالت جنوبی عربستان محسوب می‌شود)</p> <p>(۲) ساکنان عمان و مسقط (نوذری، ۱۳۹۱: ۲۱۳-۲۱۳). قطر با بهره‌گیری از دوره رونق استثنایی پیشرفت اقتصادی در افزایش استانداردهای زندگی مردم موفقیت‌های بی‌نظیری داشته است. در عرصه‌ی سیاسی نیز به پیشرفت‌هایی مانند تصویب قانون اساسی دائمی و برگزاری انتخابات شوراها، نائل آمده است. (اسدی، ۱۳۹۰: ۵-۶).</p> <p>کویت جزو کشورهای کوچک طبقه‌بندی می‌شود و از آنجاکه فعالیت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پیرامون شهر کویت می‌چرخد، از نظر مساحت و جمعیت می‌توان مفهوم دولت-شهر را بر کویت اطلاق کرد. مردم کویت حضور در انتخابات را پیش از سایر کشورهای عرب منطقه خلیج فارس آغاز کرده و این نظر در زمینه دموکراسی سابقه نسبتاً طولانی در مقایسه با همسایگان عرب خود در خلیج فارس دارند (سنایی و ایرجی فر، ۱۳۹۲: ۱۰۰-۹۳). سنت‌های عربی و به‌خصوص آداب اسلامی فرهنگ و هویت ساکنین کویت را به‌شدت تحت تأثیر قرار داده است؛ (محمدی و فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۷). بحرین کشوری متفاوت در حاشیه جنوبی خلیج فارس در مقایسه با سایر کشورهای عربی عضو شورای همکاری خلیج فارس است. این کشور برخلاف سایر کشورهای این حوزه که اکثریت جمعیت و خاندان حاکم بر آن‌ها سنی مذهب‌اند، دارای اکثریت جمعیتی شیعی با حاکمیت سنی است. (فرجی‌راد و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۰).</p>	<p>انسجام فرهنگی - اجتماعی ملت</p>
<p>عربستان با جمعیتی بیش از ۳۵ میلیون نفر بوده و آمار شیعیان آن را حدود ۱۰ تا ۱۵ درصد</p>	<p>اقلیت‌های قومی -</p>

جدول ۲. عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی کشورهای جنوب خلیج فارس

مذهبی (متجانس و نامتجانس)	<p>می‌دانند و بقیه آنها سنی هستند (فتح نجات و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۰). باوجود در اقلیت بودن شیعیان در عربستان، سکونت آنان در ناحیه استراتژیک و میدان‌های نفتی قوار، قطیف و احساء جایگاه برتری به آنان داده است (کمالی، ۱۳۹۴: ۱۲۹). جمعیت امارات متحده عربی در حدود ۵ میلیون نفر، مسلمانان شیعه، ۲۰ تا ۲۶ درصد و اهل سنت ۶۵ درصد و بقیه پیرو ادیان دیگر می‌باشند (دانشنامه اسلامی، ۱۴۰۲). اسلام دین رسمی این کشور است. شیعیان در امارات در انجام فعالیت‌های مذهبی خود آزاد هستند، اما تشکیل هر نوع حزب و دسته سیاسی ممنوع است (میررضوی، ۱۳۸۳: ۶۲). با توجه به این‌که اکثر مردم عمان عرب می‌باشند، ولی مناطق جنوبی عمان خود را ظفاری می‌دانند. جمعیت عمان حدود ۴ میلیون نفر می‌باشد. تقریباً تمام عمانی‌ها مسلمان هستند. پیروان فرقه اباضیه اکثریت جامعه عمان را تشکیل می‌دهند و در سراسر مناطق عمان زندگی می‌کنند و هدایت امور مذهبی جامعه و مساجد را برعهده دارند. شیعیان در منطقه عمان، حدود ۲ درصد از جمعیت کل این کشور را شامل می‌شوند و غالباً در امتداد سواحل الباطنه و مسقط ساکن هستند. قطر کشوری عربی در ساحل غربی خلیج فارس که اسلام، دین رسمی آن است و بیش از ۹۵ درصد مردم آن مسلمان‌اند. اقلیت مسیحی نیز ۵ درصد جمعیت آن را تشکیل می‌دهند. جمعیت قطر برابر آمار سال ۲۰۲۰م بیش از ۲/۵ میلیون نفر می‌باشد. شیعیان حدود ۱۰ درصد جمعیت قطر را تشکیل می‌دهند (ویکی شیعه، ۱۴۰۲). شیعیان در این کشور دارای نماینده‌ای در مجلس مشورتی بوده و نفوذ قابل توجهی در وزارتخانه‌ها و بازار این کشور دارند. شیعیان کشور قطر عمدتاً بحارنه هستند که اغلب از کشور بحرین و منطقه احساء عربستان سعودی وارد قطر شده‌اند (صفوی، ۱۳۸۳: ۲۰۴). با توجه به اینکه اسلام، دین رسمی کویت است، این دین از اهمیت والایی برخوردار است به طوری که صد درصد اتباع کویت را مسلمانان تشکیل می‌دهند. ۸۵ درصد جمعیت کویت را مسلمانان تشکیل می‌دهند و ۱۵ درصد دیگر جامعه کویت را دیگر ادیان کویت یعنی مسیحیان، هندوها، زرتشتیان و سایر ادیان تشکیل می‌دهند (محمدی و فتوحی، ۱۳۹۰: ۷۰). اکثر جمعیت کویت مسلمان سنی هستند درعین حال شیعیان این کشور نیز اقلیت قابل توجهی را تشکیل می‌دهند که نگاه مثبتی نسبت به ایران دارند (چلونگر و بندانی، ۱۳۹۲: ۹۹). جمعیت کویت در حدود ۴/۵ میلیون نفر بوده و ۸۵ درصد مردم کویت مسلمان هستند و اسلام دین رسمی این کشور است. ۴۵ درصد ساکنان این کشور سنی هستند و بیش از ۴۰ درصد شیعه هستند و بقیه پیرو ادیان دیگر هستند. (فتح نجات و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۲). در میان کشورهای منطقه بحرین تنها کشور عربی منطقه است که اکثریت جمعیت آن شیعه مذهب هستند. خاندان سلطنتی بحرین سنی هستند. پیروان سایر ادیان به ترتیب مسیحی، بودایی و هندو می‌باشند. نفوذ شیعه در بحرین ریشه دار است (فرجی‌راد و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۰). این کشور کوچک دربردارنده بیش از یک میلیون و صد هزار نفر شیعه معادل ۷۰ درصد است. اهل سنت ۲۰/۵ درصد و بقیه پیرو ادیان دیگر می‌باشند (فتح نجات و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۴۶).</p>
---------------------------	---

پیشینه پژوهش

- ۱- غلامعلی رشید (۱۳۸۶) در رساله دکتری خود با عنوان «نقش عوامل ژئوپلیتیک در راهبرد دفاعی؛ مطالعه موردی ایران نسبت به عراق» به شناسایی عوامل ژئوپلیتیک مؤثر بر راهبردهای دفاعی اقدام و در پایان چنین نتیجه‌گیری نموده است عوامل ژئوپلیتیک موقعیت جغرافیایی، ظرفیت‌های کمی و کیفی جمعیت، نهادهای سیاسی فرهنگی و اجتماعی و دین و مذهب بر راهبردهای دفاعی ایران تأثیر مثبت داشته و عوامل ژئوپلیتیک اقلیت‌های قومی و مذهبی، اختلافات ارضی و مرزی بر راهبردهای دفاعی ایران تأثیر منفی داشته و موجب تضعیف آن شده‌اند.
- ۲- عبدالرضا فرجی‌راد و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی عوامل مؤثر ژئوپلیتیک عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران» به بررسی عوامل ژئوپلیتیک عراق به‌ویژه منابع انسانی و ترکیب قومیتی این کشور که از اهمیت زیادی در سیاست خارجی ایران برخوردار است پرداخته‌اند. در پایان چنین نتیجه‌گیری نموده‌اند که وجود منابع عظیم نفتی، چالش دسترسی به آب‌های آزاد، وجود مرزهای طبیعی و تحمیلی، اقوام و مذاهب مختلف در این کشور از شاخص‌های چالشی عراق است که دارای اثر منفی بر امنیت ملی ایران است.
- ۳- فضل‌الله نوذری (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر عوامل ژئوپلیتیک طبیعی و انسانی کشورهای حوزه دریای عمان بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران» به شناسایی عوامل ژئوپلیتیک طبیعی و انسانی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه دریای عمان پرداخته و در پایان مؤثرترین عوامل ژئوپلیتیک طبیعی و انسانی کشورهای حوزه دریای عمان که در تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران تأثیر دارند را برحسب اولویت میانگین و وزن آن‌ها در قالب ۲۰ عامل مؤثر ژئوپلیتیک طبیعی و انسانی تعیین احصاء نمود.
- ۴- فضل‌الله نوذری (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر عوامل ژئوپلیتیک (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی) سواحل مکران در حوزه دریای عمان بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران» به شناسایی عوامل ژئوپلیتیک سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران پرداخته است. در نتیجه‌گیری و در پاسخ به سؤال تحقیق، مؤثرترین عوامل ژئوپلیتیک سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی سواحل جنوب شرق کشور در حوزه دریای

عمان که در تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران تأثیر دارند، برحسب اولویت میانگین و وزن آن‌ها در قالب ۱۷ عامل مؤثر ژئوپلیتیک سیاسی، اقتصادی، فرهنگی تعیین گردیده‌اند.

روش‌شناسی پژوهش

این تحقیق از لحاظ نوع، توسعه‌ای بوده و با رویکرد آمیخته و با روش توصیفی-تحلیلی موردی زمینه‌ای انجام شده است. جامعه آماری، شامل صاحب‌نظران و خبرگان و استادان برجسته کشور در حوزه‌های دفاعی، سیاسی، روابط بین‌الملل و ژئوپلیتیک که دارای مدارک علمی دکتری و کارشناسی ارشد و حداقل سه سال دارای سابقه خدمت در مشاغل مرتبط با موضوع می‌باشند، انتخاب گردیده‌اند. جامعه آماری این تحقیق برای پرسش‌نامه اول تحقیق (شناسایی عوامل فرهنگی- اجتماعی ژئوپلیتیک مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران) که دارای ویژگی‌های ذکر شده باشند، ۱۲ نفر و برای پرسش‌نامه دوم (تعیین عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی و تعیین نقش عوامل در بستر فرصت‌آفرین، تهدیدزا، ضعف و قوت) ۴۰ نفر تعیین که به صورت تمام شمار به آنان رجوع شده است. روش گردآوری اطلاعات، مطالعه کتابخانه‌ای (شامل کتب و مقالات پیرامون موضوع فیش‌برداری و استناد به اسناد و مدارک) و بررسی‌های میدانی شامل پرسش‌نامه و مصاحبه عمیق با ۸ نفر از خبرگان و تحلیل محتوا است. پایایی پرسش‌نامه‌های این تحقیق از طریق آلفای کرونباخ محاسبه شده که ضریب آن ۰/۸۳ بوده که مورد تأیید قرار گرفته است. برای روایی آن نیز از روش ضریب لاوشه استفاده شده است. برای روایی محتوی پرسش‌نامه، ابتدا پرسش‌نامه بین ۱۲ نفر توزیع و چون ضریب تک‌تک گویه‌ها بالای ۰,۵۸ محاسبه گردید، لذا همگی گویه‌ها مورد تأیید قرار گرفته و تمامی عوامل سؤال شده در پرسش‌نامه مورد تأیید جامعه خبره قرار گرفته است. در تحلیل داده‌ها از روش آمارهای توصیفی و استنباطی و نرم‌افزار SPSS و آزمون‌های دو استفاده شده و در نهایت عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس اولویت‌بندی گردیده است.

سؤالات پژوهش

سؤال اصلی تحقیق: عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس کدام‌اند؟

سؤالات فرعی تحقیق عبارت‌اند از:

- ۱) مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزا مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران برگرفته از عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی در حوزه خلیج فارس کدام‌اند؟
- ۲) مهم‌ترین عوامل قوت و ضعف مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران برگرفته از عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی در حوزه خلیج فارس کدام‌اند؟

یافته‌های پژوهش

تحلیل‌های کیفی:

به‌منظور گردآوری اطلاعات و داده‌های کیفی با هشت نفر از خبرگان و صاحب‌نظران حوزه پژوهش مصاحبه به عمل آمد. تحلیل محتوایی حاصل از مطالعه منابع، مدارک، نظریه‌های مرتبط و مصاحبه با صاحب‌نظران گویای این مطلب است که یکی از مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر روابط کشورها و تدوین راهبردهای دفاعی آن‌ها، عوامل فرهنگی اجتماعی است. جمهوری اسلامی ایران از سه بعد «ژئوپلیتیک»، «انرژی» و «فرهنگی - ایدئولوژیک» ظرفیت و توانایی تأثیرگذاری بر نظام بین‌المللی را دارد. قرار گرفتن در مناطقی که قدرت‌های بزرگ، منافع حیاتی برای خود قائل‌اند، به‌طور طبیعی، جایگاه کشور را در تعامل میان قدرت‌های بزرگ افزایش می‌دهد. تمامی کشورها، به‌موجب عوامل فرهنگی و اجتماعی خود به‌نوعی بر همسایگان خود تأثیر می‌گذارند و تأثیر می‌پذیرند. جمهوری اسلامی ایران نیز از این قاعده مستثنی نیست به‌ویژه آنکه با دارا بودن ۱۵ همسایه، سومین کشور پر همسایه در جهان محسوب می‌شود. ایران و کشورهای نامبرده با خلیج فارس هم‌مرز هستند و هرگونه رخداد‌های فرهنگی - اجتماعی در خلیج فارس ناگزیر بر سرنوشت این کشورها به‌ویژه در نوار مرزی این کشورها تأثیر می‌گذارد. یکی از مهم‌ترین شاخص‌های جمهوری اسلامی ایران، عوامل اعتقادی و ایدئولوژیک و در رأس آن ژئوپلیتیک اسلامی - شیعه هست. جمع‌بندی عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی حوزه خلیج فارس به شرح زیر است:

- ۱- هویت ملی و سابقه تاریخی طولانی ایران نسبت به سایر کشورها (عزتی و یزدان‌پناه، ۱۳۸۶).
- ۲- انسجام فرهنگی - اجتماعی بالای ملت ایران (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱، ۲۵).
- ۳- وجود اقلیت‌های قومی و مذهبی نسبتاً همگرا در ایران (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱).

- ۴- وجود مذهب شیعه به عنوان عوامل پایدار انسجام بخش و وحدت آفرین در میان ملت ایران و از عناصر بسیار مهم در باز پیدایی هویت ایرانی (مجتهدزاده، ۱۳۷۹: ۱۳۹).
- ۵- مرکزیت جهان تشیع و وجود حوزه‌های علمیه و مرجعیت در ایران (مصاحبه با خبرگان، ۱۴۰۰)
- ۶- گوناگونی حوزه خلیج فارس (ایران و این کشورها) به لحاظ برخوردار بودن از ساختار فرهنگی- مذهبی (مصاحبه با خبرگان، ۱۴۰۰).
- ۷- مسلمان بودن و پیروی اکثریت مردم منطقه از دین اسلام و وجود اماکن مقدس مسلمانان در مکه و مدینه (مصاحبه با خبرگان، ۱۴۰۰)
- ۸- وجود خلق و خوی عشیره‌ای و قبیله‌ای در عربستان و کشورهای منطقه (کمالی، ۱۳۹۴)
- ۹- هویت‌های فرا ملی همچون پان عربیسم و پان اسلامیزم، مشخصه هویت در جوامع خلیج فارس (مصاحبه با خبرگان، ۱۴۰۰)
- ۱۰- عدم همزیستی مسالمت آمیز و رفتار تبعیض آمیز با شیعیان در کشورها به خصوص عربستان و بحرین (فرجی راد و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۰).
- ۱۱- سیر صعودی نوسازی اقتصادی و تحول اجتماعی در این کشورها (مصاحبه با خبرگان، ۱۴۰۰)
- ۱۲- رویکرد منفی کشورها به ایران زمینه و بسترساز پدیده‌هایی چون ایران هراسی و شیعه هراسی در منطقه (مطالعات گروهی، ۱۳۹۹).
- ۱۳- ایفای نقش مؤثر شیعیان عربستان در ثبات اقتصادی و سیاسی کشور، چه به لحاظ منطقه‌ای و چه بین‌المللی (کمالی، ۱۳۹۴).
- ۱۴- برخورداری شیعیان در کویت از سطح حقوق مطلوب به دلیل فعالیت‌های گسترده و حضور فعالانه در سطح جامعه (چلونگر و بندانی، ۱۳۹۲).
- ۱۵- عدم فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی در این کشورها به دلیل وجود حکومت‌های پادشاهی و سلطنتی (مصاحبه با خبرگان، ۱۴۰۰).
- ۱۶- نامتجانس بودن ساختار جمعیتی و فقدان انسجام اجتماعی به خاطر کم بودن جمعیت بومی در کشورهایمانند کویت و امارات (محمدی و فتوحی، ۱۳۹۰).
- ۱۷- تفاوت ایران از لحاظ نژادی و ترکیب قومی و زبانی با کشورهای منطقه (مصاحبه با خبرگان، ۱۴۰۰).

۱۸- وجود مذهب تسنن با گرایش‌های مختلف به‌عنوان اولین مذهب منطقه (کمالی، ۱۳۹۴).

۱۹- برخورداری از سابقه و قدمت تاریخی کشور عمان نظیر ایران (نوذری، ۱۳۹۱)

۲۰- وجود اقلیت‌های قومی-مذهبی متجانس با اقوام ایران در عمان (نوذری، ۱۳۹۱).

تحلیل‌های کمی

الف- تحلیل‌های توصیفی (جمعیت‌شناختی)

در قسمت سؤالات شناختی، اطلاعات توصیفی مربوط به مشخصات جامعه نمونه شامل سه سؤال (سطح تحصیلات، سابقه خدمتی و جایگاه سازمانی) مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. فراوانی و درصد مربوط به جایگاه خدمتی پاسخ‌دهندگان نشان‌دهنده آن است که ۸۰ درصد از آن‌ها در جایگاه سرتیپی بالاتر شاغل می‌باشند (معادل آن در سازمان‌های کشوری) (۳۲ نفر) و ۷۷٫۵ درصد از جامعه نمونه، دارای تحصیلات دکتری می‌باشند (۳۱ نفر). ۹۰ درصد جامعه نمونه، دارای سن خدمتی بالاتر از ۲۶ سال هستند. (۳۶ نفر). با توجه به این موارد مشخص شد جامعه نمونه از روایی مطلوبی جهت پاسخ‌گویی به سؤال‌های مطرح‌شده برخوردار است.

ب) تحلیل‌های استنباطی

۱) تحلیل پرسش‌نامه اول:

در پرسش‌نامه اول از جامعه خبره سؤال شده است که به نظر جنابعالی آیا این عامل می‌تواند به‌عنوان یک عامل ژئوپلیتیکی فرهنگی-اجتماعی بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس مؤثر باشد؟ حاصل پرسش‌نامه اول، تأیید کلیه ۲۰ عامل استخراج‌شده از ادبیات تحقیق و نظرات خبرگان است.

۲) تحلیل پرسش‌نامه دوم:

برای ارزیابی و دستیابی به پاسخ سؤال اصلی تحقیق مبنی بر تبیین عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی-اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس، در قالب پرسش‌نامه دوم و توزیع بین ۴۰ نفر از خبرگان، با استفاده از روش‌های آماری توصیفی، استنباطی و آزمون‌های دو به دو توصیف و تجزیه و تحلیل عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی-اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس پرداخته شده و به ترتیب میانگین،

هر یک از عوامل ارائه گردیده است. به دنبال آن نسبت به استانداردهای و همچنین تعیین میانگین کل از بین همه عوامل و تعیین عدد شاخص اقدام گردیده و عواملی که دارای میانگین زیر شاخص مزبور هستند و از تأثیر کمتری بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران برخوردار می‌باشند، حذف گردیدند. برای پاسخ به سؤال فرعی اول (مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدهای مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران) و سؤال فرعی دوم (مهم‌ترین عوامل قوت و ضعف مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران بر گرفته از عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی) در ستون آخر پرسشنامه شماره دو از جامعه آماری درخواست گردید نسبت به تعیین نقش چهارگانه عوامل (بستر فرصت‌آفرین، تهدیدزا، قوت و ضعف) اقدام نمایند که برابر جدول شماره ۳ ارائه می‌گردد: (عامل فرهنگی- اجتماعی) Cu:Abb of Cultural and Social Factor

جدول ۳. توزیع فراوانی عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس

شماره عامل	عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی	فراوانی مشاهده شده					میانگین	خی دو مشاهده شده	سطح معناداری	نقش عامل	وزن
Cu1	مسلمان بودن و پیروی اکثریت مردم منطقه از دین اسلام و وجود اماکن مقدس مسلمانان در مکه و مدینه	۰	۰	۰	۲	۳۸	۴/۹۵	۳۵/۱	۰/۰۰۰	فرصت	۰/۰۵۵۶۸
Cu2	رویکرد منفی کشورها به ایران زمینه و بسترساز پدیده‌هایی چون ایران هراسی و شیعه هراسی در منطقه	۰	۰	۰	۳	۳۷	۴/۹۳	۲۸/۹	۰/۰۰	تهدید	۰/۰۵۵۴۵

جدول ۳. توزیع فراوانی عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس

وزن	نقش عامل	سطح معناداری	خی دو مشاهده شده	میانگین	فراوانی مشاهده شده				عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی	شماره عامل
۰/۰۵۵۱۱	قوت	۰/۰۰	۲۵/۶	۴/۹۰	۰	۰	۰	۴	۳۶	Cu3 وجود مذهب شیعه به عنوان عوامل پایدار انسجام بخش و وحدت آفرین در میان ملت ایران و از عناصر بسیار مهم در باز پیدایی هویت ایرانی
۰/۰۵۳۷۶	قوت	۰/۰۰	۴۰/۵۵	۴/۷۸	۰	۰	۱	۷	۳۲	Cu4 انسجام فرهنگی - اجتماعی بالای ملت ایران
۰/۰۵۲۳۰	قوت	۰/۰۰	۳۱/۴	۴/۶۵	۰	۰	۴	۶	۳۰	Cu5 مرکزیت جهان تشیع و وجود حوزه‌های علمیه و مرجعیت شاخص تشیع در ایران
۰/۰۵۱۷۴	تهدید	۰/۰۰	۳۱/۴	۴/۶۰	۰	۰	۶	۴	۳۰	Cu6 سیر صعودی روند نوسازی اقتصادی و تحول اجتماعی در این کشورها
۰/۰۵۱۱۸	قوت	۰/۰۰	۲۴/۲	۴/۵۵	۰	۰	۶	۶	۲۸	Cu7 وجود اقلیت‌های قومی و مذهبی نسبتاً همگرا در ایران
۰/۰۵۰۶۱	فرصت	۰/۰۰	۲۹/۴۵	۴/۵۰	۰	۰	۹	۲	۲۹	Cu8 تفاوت از لحاظ نژادی و ترکیب قومی و زبانی کشورهای منطقه با جمهوری اسلامی ایران

جدول ۳. توزیع فراوانی عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس

شماره عامل	عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی	فراوانی مشاهده شده				میانگین	خی دو مشاهده شده	سطح معناداری	نقش عامل	وزن
Cu9	وجود مذهب تسنن با گرایش های مختلف به عنوان اولین مذهب مردم کشورهای منطقه	۰	۰	۹	۳	۲۸	۴/۴۸	۰/۰۰	تهدید	۰/۰۵۰۳۹
Cu10	وجود خلق و خوی عشیره ای و قبیله ای در عربستان و کشورهای منطقه	۰	۰	۸	۶	۲۶	۴/۴۵	۰/۰۰	فرصت	۰/۰۵۰۰۵
Cu11	عدم فعالیت احزاب و گروه های سیاسی در این کشورها به دلیل وجود حکومت های پادشاهی و سلطنتی	۰	۰	۱۰	۳	۲۷	۴/۴۳	۰/۰۰	تهدید	۰/۰۴۹۸۳
Cu12	هویت ملی و سابقه تاریخی طولانی ایران نسبت به سایر کشورهای منطقه	۰	۰	۱۱	۳	۲۶	۴/۳۸	۰/۰۰	قوت	۰/۰۴۹۲۶
Cu13	عدم همزیستی مسالمت آمیز و رفتار تبعیض آمیز	۰	۰	۱۱	۴	۲۵	۴/۳۵	۰/۰۰	تهدید	۰/۰۴۸۹۳

جدول ۳. توزیع فراوانی عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس

شماره عامل	عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی	فراوانی مشاهده شده					میانگین	خی دو مشاهده شده	سطح معناداری	نقش عامل	وزن
		۲۵	۲	۱۳	۰	۰					
Cu14	هویت‌های فرا ملی همچون پان‌عربیسم و پان‌اسلامیسم، مشخصه هویت در جوامع خلیج فارس	۲۵	۲	۱۳	۰	۰	۴/۳۰	۱۹/۸۵	۰/۰۰	تهدید	۰/۰۴۸۳۶
Cu15	ایفای نقش مؤثر شیعیان استان شرقی عربستان در ثبات اقتصادی و سیاسی کشور (منطقه‌ای - بین‌المللی)	۲۵	۳	۸	۰	۴	۴/۲۳	۳۱/۴	۰/۰۰	فرصت	۰/۰۴۷۵۸
Cu16	گوناگونی حوزه خلیج فارس (ایران و این کشورها) به لحاظ برخوردار بودن از ساختار فرهنگی - مذهبی	۲۵	۲	۸	۰	۵	۴/۱۸	۳۱/۸	۰/۰۰	فرصت	۰/۰۴۷۰۱
Cu17	نامتجانس بودن ساختار جمعیتی و فقدان انسجام اجتماعی به خاطر کم بودن جمعیت بومی در کویت و سایر کشورها	۲۴	۳	۸	۰	۵	۴/۱۵	۲۷/۴۰	۰/۰۰	فرصت	۰/۰۴۶۶۸

جدول ۳. توزیع فراوانی عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس

شماره عامل	عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی	فراوانی مشاهده شده					میانگین	خی دو مشاهده شده	سطح معناداری	نقش عامل	وزن
		۱	۲	۳	۴	۵					
Cu18	برخورداری شیعیان در کویت از سطح حقوق مطلوب در جامعه کویت	۱	۶	۶	۳	۲۴	۴/۰۸	۴۲/۲۵	۰/۰۰	فرصت	۰/۰۴۵۸۹
Cu19	برخورداری از سابقه و قدمت تاریخی کشور عمان نظیر ایران	۲	۶	۵	۳	۲۴	۴/۰۳	۴۱/۲۵	۰/۰۰	فرصت	۰/۰۴۵۳۳
Cu20	وجود اقلیت‌های قومی-مذهبی متجانس با اقوام ایران در عمان	۵	۲	۵	۵	۲۳	۳/۹۸	۳۶	۰/۰۰	فرصت	۰/۰۴۴۷۶
جمع							۸۸/۹				۱

جدول بالا نشان می‌دهد که از دید جامعه آماری عوامل Cu1 و Cu8 و Cu10 مهم‌ترین بسترهای فرصت آفرین و عوامل Cu2 و Cu6 و Cu69 و مهم‌ترین بسترهای تهدید را عامل ژئوپلیتیک فرهنگی اجتماعی مؤثر و نقش آفرین بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران بوده و معنادار شده‌اند. همچنین از دید جامعه آماری عوامل Cu3 و Cu4 و Cu65 مهم‌ترین عوامل قوت ژئوپلیتیک فرهنگی اجتماعی مؤثر و نقش آفرین بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران بوده و معنادار شده‌اند. پس از این مرحله نسبت به تعیین میانگین کل از بین میانگین همه عوامل و تعیین عدد شاخص که از رابطه زیر به دست آمده اقدام گردیده است

عدد شاخص = μ

میانگین کل میانگین‌های عوامل $M = M -$

بالاترین میانگین عامل $MAX =$

پایین‌ترین میانگین عامل $MIN =$

$$\mu = MAX - MIN = \frac{4}{44} - \frac{4}{95} - \frac{3}{98} = \frac{4}{12}$$

۳

۳

متعاقب آن کلیه عوامل ژئوپلیتیکی که دارای میانگین بالای عدد شاخص بودند (۱۷ عامل) در قالب عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس مشخص گردیده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

سؤال اصلی تحقیق: عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس کدام‌اند؟

با توجه به مطالعات نظری، محیط‌شناسی ژئوپلیتیکی و هم‌چنین با توجه به یافته‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل انجام شده به شرح موارد پیش‌گفته، عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس در قالب ۱۷ عامل ژئوپلیتیکی (به شرح جدول شماره ۳ پیش‌گفته) است به گونه‌ای که «مسلمان بودن و پیروی اکثریت مردم منطقه از دین اسلام و وجود اماکن مقدس مسلمانان در مکه و مدینه» و «رویکرد منفی کشورها به ایران زمینه و بستر ساز پدیده‌هایی چون ایران هراسی و شیعه هراسی در منطقه» و «وجود مذهب شیعه به عنوان عوامل پایدار انسجام بخش و وحدت آفرین در میان ملت ایران و از عناصر بسیار مهم در باز پیدایی هویت ایرانی» دارای بیشتر میزان تأثیر و عوامل «ایفای نقش مؤثر شیعیان استان شرقی عربستان در ثبات اقتصادی و سیاسی کشور (منطقه‌ای- بین‌المللی)»، گوناگونی حوزه خلیج فارس (ایران و این کشورها) به لحاظ برخوردار بودن از ساختار فرهنگی- مذهبی» و «نامتجانس بودن ساختار جمعیتی و فقدان انسجام اجتماعی در کویت و سایر کشورها» دارای کمترین تأثیر بر راهبردهای دفاعی کشور در این حوزه است.

در پاسخ به مهم‌ترین بسترهای فرصت آفرین و تهدید زای مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران برگرفته از عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی- اجتماعی در حوزه خلیج فارس عبارت هستند از:

۱. مسلمان بودن و پیروی اکثریت مردم منطقه از دین اسلام و وجود اماکن مقدس مسلمانان در مکه و مدینه

۲. تفاوت از لحاظ نژادی و ترکیب قومی و زبانی کشورهای منطقه با جمهوری اسلامی ایران

۳. نامتجانس بودن ساختار جمعیتی و فقدان انسجام اجتماعی به خاطر کم بودن جمعیت بومی در کویت و...

۴. ایفای نقش مؤثر شیعیان استان شرقی عربستان در ثبات اقتصادی و سیاسی کشور (منطقه‌ای - بین‌المللی)

۵. گوناگونی حوزه خلیج فارس (ایران و این کشورها) به لحاظ برخوردار بودن از ساختار فرهنگی - مذهبی

۶. وجود خلق و خوی عشیره‌ای و قبیله‌ای در عربستان و کشورهای منطقه

۷. برخورداری شیعیان در کویت از سطح حقوق مطلوب در جامعه کویت

۸. برخورداری از سابقه و قدمت تاریخی کشور عمان نظیر ایران

۹. وجود اقلیت‌های قومی - مذهبی متجانس با اقوام ایران در عمان

مهم‌ترین بسترهای تهدید زا:

۱. رویکرد منفی کشورها به ایران زمینه و بستر ساز پدیده‌هایی چون ایران هراسی و شیعه هراسی در منطقه

۲. سیر صعودی روند نوسازی اقتصادی و تحول اجتماعی در این کشورها

۳. وجود مذهب تسنن با گرایش‌های مختلف به‌عنوان اولین مذهب مردم کشورهای منطقه

۴. عدم فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی در این کشورها به دلیل وجود حکومت‌های پادشاهی و سلطنتی

۵. عدم همزیستی مسالمت‌آمیز و رفتار تبعیض‌آمیز با شیعیان در کشورها به‌خصوص عربستان و بحرین

۶. هویت‌های فرا ملی همچون پان‌عربیسم و پان‌اسلامیسم، مشخصه هویت در جوامع خلیج فارس.

پاسخ سؤال فرعی دوم:

مهم‌ترین عوامل قوت و ضعف مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران برگرفته از عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی در حوزه خلیج فارس کدام‌اند؟

مهم‌ترین عوامل قوت:

۱. وجود مذهب شیعه به‌عنوان عوامل پایدار انسجام بخش و وحدت‌آفرین در میان ملت ایران و از عناصر بسیار مهم در باز‌پیدایی هویت ایرانی
 ۲. انسجام فرهنگی - اجتماعی بالای ملت ایران
 ۳. مرکزیت جهان‌تشیع و وجود حوزه‌های علمیه و مرجعیت شاخص تشیع در ایران
 ۴. وجود اقلیت‌های قومی و مذهبی نسبتاً همگرا در ایران
 ۵. هویت ملی و سابقه تاریخی طولانی ایران نسبت به سایر کشورهای منطقه
در نهایت، پیشنهادهایی در رابطه با موضوع تحقیق به شرح زیر ارائه می‌گردد:
۱. اشتراکات فرهنگی تاریخی بین ایران و اعراب حوزه خلیج فارس در مقاطع مختلف تاریخی موجب پیوندهای مشترک شده است مهم‌ترین عامل پیونددهنده دو سوی خلیج فارس دین اسلام است به شکلی که فرهنگ ایران و اعراب به وجود ماهیت‌های فرهنگی مستقل از ماهیت مشترک اسلامی برخوردارند؛ پیشنهاد می‌شود مسئولین و کارگزاران نظام با استفاده از یک دیپلماسی فعال عمومی تعارضات هویتی بین جمهوری اسلامی ایران و سایر کشورهای حوزه خلیج فارس را کاهش دهند.
 ۲. به طراحان دفاعی کشور یا سایر پژوهشگرانی که در آینده قصد تدوین راهبردهای دفاعی کشور در حوزه خلیج فارس را دارند پیشنهاد می‌شود عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی خلیج فارس را به‌صورت ویژه مورد توجه قرار داده و به‌منظور جلوگیری از اتلاف زمان و عدم تکرار مسیر طی شده از نتایج به‌دست آمده در این تحقیق استفاده نمایند.
 ۳. جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با بهره‌مندی از عوامل ژئوپلیتیک فرهنگی - اجتماعی حوزه خلیج فارس، به کاهش تنش در منطقه و برقراری روابط دوستانه و فضای اعتماد ساز در روابط با این دولت‌ها اقدام نماید که اعتماد میان دولت‌ها می‌تواند به درک اشتراکات منافع و خطر تهدیدات مشترک منجر شود و این درک به‌نوبه خود می‌تواند زمینه‌ساز صلح و آرامش در منطقه باشد.

فهرست منابع

- اسدی، علی اکبر، (۱۳۹۰)، رفتارشناسی بازیگران تحولات بحرین، فصل نامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، شماره ۴۵ صص ۹۲-۶۳.
- اسدی اکبر و زارع، محمد (۱۳۹۰)، بحران بحرین: تعارض رویکردهای منطقه‌ای، نشریه رهنامه سیاست‌گذاری دفاعی و امنیتی، شماره ۲، صص ۱۹۶-۱۷۱
- بیک بیلندی، علی اصغر، (۱۳۹۵)، رساله دکتری با عنوان تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- چلونگر، محمدعلی و بندانی، معصومه، (۱۳۹۲)، نقش احزاب و گروه های شیعی در تحولات سیاسی کویت، مجله پژوهش‌های سیاسی، شماره ۸، صص ۱۰۴-۷۰.
- حافظ‌نیا، محمدرضا و رشید، غلامعلی و پرهیزکار، اکبر و افشردی، محمدحسین، (۱۳۸۶)، الگوی نظری طراحی راهبرد دفاعی مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی، فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک، سال سوم، شماره دوم.
- حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۸۱)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد: انتشارات پاپلی.
- حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۹۰)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد: انتشارات پاپلی.
- خواجه، محمد و صفوی، سید یحیی، (۱۴۰۰)، راهبردهای سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی ایران با کشورهای حوزه خلیج فارس، نشریه مدیریت و پژوهش های دفاعی، سال ۲۱، شماره ۹۵، صص ۱۷۹-۱۴۵
- دانشنامه اسلامی، (۱۴۰۲)، جمعیت کشورهای مسلمان، سایت اینترنتی
- رشید، غلامعلی، (۱۳۸۶)، رساله دکتری با عنوان نقش عوامل ژئوپلیتیک در راهبرد دفاعی (مطالعه موردی: ایران نسبت به عراق)، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- رشید، غلامعلی، (۱۳۸۹)، جزوه درسی ژئوپلیتیک، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- سنایی اردشیر و ایرجی‌فر، طاهره، (۱۳۹۲)، تأثیر جهانی شدن ارتباطات بر ساختار سیاسی - فرهنگی کویت، فصلنامه مطالعات سیاسی، سال پنجم شماره ۲۰، صص ۱۱۱-۹۱.
- صفوی، یحیی، (۱۳۸۳)، مقدمه‌ای بر جغرافیای نظامی ایران، جلد دوم، تهران: سازمان جغرافیایی ن.م.
- فتح نجات، حمید رضا و الماسی، علی و غفوری نژاد، محمد، (۱۳۹۸)، تحلیل وضعیت جمعیتی شیعیان جهان با تأکید بر کشورهای با حاکمیت سیاسی غیر شیعی، پژوهش نامه امامیه، سال ۵، شماره ۱۰، صص ۶۰-۳۴
- فرجی‌راد، عبدالرضا و هاشمی، سید مصطفی، (۱۳۹۴)، نقش نظام های سیاسی نامتجانس حوزه خلیج فارس در بی‌ثبات‌سازی امنیت منطقه، فصلنامه مجلس و راهبرد، شماره ۸۲
- فرجی‌راد، عبدالرضا و حیات مقدم، امیر و سرور، رحیم، (۱۳۹۵)، عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی و سیاسی مؤثر بر راهبرد دفاعی امنیتی ایران، در مقابل تهدیدهای فرا منطقه‌ای از مبدأ سرزمینی عراق، فصلنامه علمی مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، سال هفتم، شماره ۲۶، صص ۱۳۲-۱۰۳.
- قنبری، حسین، (۱۳۹۴)، رساله دکتری با عنوان تدوین راهبردهای دفاع از جزایر جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس متناسب با تهدیدات ناهمطراز، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.

- کمالی، رضا، (۱۳۹۳)، رساله دکتری با عنوان تأثیر عوامل ژئوپلیتیک عربستان بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- گروه محققین، (۱۳۹۹)، رساله مطالعه گروهی با عنوان شناخت بحران‌های ژئوپلیتیک جهان اسلام در منطقه غرب آسیا و تأثیر آن بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- عزتی، عزت‌الله، (۱۳۸۰)، ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم، تهران: سمت.
- عزتی، عزت‌الله، (۱۳۸۲)، ژئوپلیتیک، چاپ پنجم، تهران: سمت.
- عزتی، عزت‌الله و یزدان‌پناه، کیومرث، (۱۳۸۶)، تحلیلی بر ژئوپلیتیک پیمان اقتصادی-امنیتی شانگهای با تأکید بر چشم‌انداز عضویت ایران در این سازمان، فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک، سال سوم، شماره سوم.
- محمدی، شکرالله و فتوحی، جمیله، (۱۳۹۰)، جغرافیای کشورهای جهان؛ کویت، تهران: سازمان جغرافیایی مجتهدزاده، پیروز، (۱۳۷۹)، کشورها و مرزها، تهران: انتشارات عطایی.
- مرکز آمار ایران، (۱۳۸۵)، سرشماری نفوس و مسکن، تهران: انتشارات مرکز آمار ایران.
- میرحیدر، دزه، (۱۳۷۵)، مبانی جغرافیای سیاسی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات سمت.
- میررضوی، فیروزه و احمدی، بهزاد، (۱۳۸۳)، راهنمای منطقه و کشورهای حوزه خلیج فارس، تهران: موسسه فرهنگی و مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
- متقی، افشین، (۱۳۹۴)، واکاوی زمینه‌های ناسازگاری در روابط ایران و عربستان بر پایه نظریه سازه‌انگاری، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، سال سوم، شماره ۱۲، شماره ۴۲، صص ۱۶۱-۱۴۱.
- نجاتی منفرد، علیرضا، (۱۳۹۳)، رساله دکتری با عنوان تأثیر عوامل ژئوپلیتیک کشور عمان بر راهبرد تدافعی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع ملی.
- نوذری، فضل‌الله، (۱۳۹۱)، رساله دکتری با عنوان تعیین عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و تأثیر آن بر تدوین راهبرد دفاعی امنیتی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- نوذری، فضل‌الله، (۱۳۹۵)، تأثیر عوامل ژئوپلیتیک طبیعی و انسانی کشورهای حوزه دریای عمان بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات دفاعی راهبردی، سال پانزدهم، شماره ۶۷، صص ۳۷۴-۳۴۹.
- نوذری، فضل‌الله، (۱۳۹۹)، تأثیر عوامل ژئوپلیتیک (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی) سواحل مکران در حوزه دریای عمان بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات دفاعی راهبردی، سال هجدهم، شماره ۸۱، صص ۲۸۶-۲۸۳.
- ویکی شیعه، (۱۴۰۲)، جمعیت شیعیان منطقه خاورمیانه، سایت اینترنتی
- Cohen, saul. b. (1994) geopolitics in the new world era. chapter 2 form reordering the world, edited by: George j. demko & William B. world. usa: westviwe press.
- Colin S gray, (1997). The Geopolitics of Nuclearera, Newyork.
- Taylor, Peter J. (1998), "POLITICAL CEOGRAPHY", England: Longman Scientific & Technical Longman

